

ШЫН

ИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№121
(19311)

2019 чылдың
октябрь 24
четверг

Хүннүң үнери — 07:18

Ажары — 17:09

Хүн дурту — 09:51

солуннун сайтызы// shyn.ru

электроннуг почтазы:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Садар өртээ хостуг

12+

Социал хөмүр-даш" губернатор төлөвилели

КУРУНЕ — ЧОНУ ДЭЭШ

ы-буянны тыва чон шаг шаандан-
диди-биле үнелеп чораан. "Адыш
за хире болза — ачы-дуза" деп
р домак анаа эвес тыттып келген.
гы үеде республикада боттандырып
губернатор төлөвилелдери шупту
п ачы-дуза уjur-дузалыг. Оларның
зи — Тываның Баштыңы Шолбан
оолдун эгелээшкини-биле 2016
н бээр боттанып келген "Социал
-даш" төлөвилел. Бо төлөвилел ёзу-
единмес амыдырал-чуртталгалыг
уң өг-бүлелер 2016-2019 чылдарда
узаны алганнар. Өг-бүлелерниң
дыр одаар хөмүр-даш айтырыын
евилел үзе шиитпирлеп шыда-
билдингир, ынчалза-даа оларның
ндан өг-бүлө бүрүзү чылдың-на
а хөмүр-дашты халаска алыры
-ле, элээн деткимче-дир. Ол хире
зага-даа болза, хөй кижилер өөрүп
тенин илередип турар.

циал хөмүр-дашты ийи чыл дур-
а ап келдивис" — деп, алды ажы-
ава Алевтина Ондар чугаалаан.
ернатор төлөвилели ёзугаар
-дашты алырынга социал кам-
органнарының ажилдакчылары
узалажып келгеннер. "Кыштадыр
а хөмүр-дашты бистиң өг-бүлевис
2 тонна хөмүр-дашты губернатор
пели ёзугаар ап тур бис. Докумен-
и тургузарынга социал камгалал
ериниң ажилдакчылары дузалады-
тарыыс 4 тоннаны садып ап, акша-

төгериивисти өске чарыгдалдарга камнап
алыр аргалыг апардывыс. Ол — бистиң
өг-бүлевиске улуг ачы-буян" — деп, Наталья
Биче-оол өөрүп четтиргенин илереткен.

Социал хөмүр-дашты чонга халаска
бээри белен эвес ажыл-херек. Ачы-дуза
алырын бадыткаар документиленни шуп-
тузун доктааткан хуусаада өг-бүлелерниң
чыыры, шын долдурары, өй-шаанда
чогуур органнарга дужаары дээш шиит-
пирлээр уjurлуг айтырыглар-ла хөй.
Маңаа өг-бүлелерниң кежигүннериниң
кызымак чоруу база херек. Чединмес
амыдыралдыг өг-бүлелерниң чамды-
зы боттарының маажым, харын-даа
мырыңай чалгаазының чылдагааны-биле
губернатор төлөвилелин боттарының
ажык-дужуунга ажыглап шыдавас бол-
ганын социал камгалал органнарының
ажылдакчылары чугаалап турарлар.

"Социал хөмүр-даш" губернатор
төлөвилелин боттандырырынга акша-
төгериик тывары база белен эвес. 2019
чылда республиканың бюджетинден
9 206, 30 муң рубльди үндүрген. Ооң иш-
тинде одаар чүүл садарынга — 6 067,1 муң
рубль, одаар чүүлду сөөртүргө — 1409,9
муң рубль. Губернатор төлөвилелиниң
киржикчилери 1037 өг-бүлениң аразын-
дан 970 өг-бүлө хөмүр-дашты, 67 өг-бүлө
топпак ыяшты алыр. Токпак ыяшты кол-
дуунда Тожу, Тере-Хөл кожууннарның
чурттакчылары ап турар. 165 өг-бүлөгө
хөмүр-дашты халаска бээрин Тыва
Республиканың Чазза-биле дугуржул-

га ёзугаар "Межегей хөмүр-даш" КХН
хүлээнип алган.

"Социал хөмүр-даш" губернатор
төлөвилелин боттандырырынга хууда
сайгарлыкчыларны хаара туткан. Одаар
чүүлду (хөмүр-дашты) садып алырынга
электроннуг аукционнун түңнелинде
хууда сайгарлыкчы Д.С. Канчыр-оолду
тиилекчи деп санаан. **1 тоннада өртээ
2 754 рубль, ниити өртээ 5722,095 муң
рубль 2077,74 тонна хөмүр-дашты че-
динмес 970 өг-бүлөгө садар дугайында
керээни ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал
камгалал яамызы Д.С. Канчыр-оол-биле
2019 чылдың сентябрь 6-да чарган.**

Социал хөмүр-дашты республиканың
суурларында чединмес 970 өг-бүлөгө
сөөртүп чедирер дугайында керээни ТР-
ниң Күш-ажыл болгаш социал камгалал
яамызы элээн хөй сайгарлыкчылар-биле
чарган.

Октябрь 22-ниң хүнүнде байдал-би-
ле алырга, ачы-дуза чедиреринге херек
**2077,74 тонна хөмүр-даштың 1998,486
тонназын 993 өг-бүлөгө сөөртүп чедирген.**
Бир эвес сан-чугагайга көргүзөр болза,
ырак-узак Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Бай-Тайга
дээн кожууннарның барык шуптузунда
чединмес өг-бүлелер "Социал хөмүр-даш"
губернатор төлөвилелиниң ачы-дузанын
алган. Чүгле Кызыл, Барыын-Хемчик,
Чөөн-Хемчик кожууннарда чединмес
өг-бүлелерниң чамдыызы социал хөмүр-
дашты ам дээрзизинде чедир албаан.

(Уланчызы 2-ги арында).

Хүннүң медээлери

КОНСУЛ ОНЗАГАЙ ДЕП КӨРГЕН

ТР-ниң Чаззааның Даргазы Шолбан
Кара-оол республиканың хүндүлүг аал-
чызы, Германияның Новосибирскиде
чиңгине консулу Петер Бломайер-биле
ужурашкан. Ажыл-агыйжы чугаа аразын-
да консул Тывада боттандырып турар
төлөвилелдерниң, ылаңгыя "Инек — чем-
герикчи малым", "Аныяк өг-бүлөгө — кыш-
таг" деп губернатор төлөвилелдериниң
ханы уткалыын база чонга ажыктыын
онзагайлап демдеглээн.

ЧАА МИКРОСКОПТУ АЖЫГЛАЙ БЕРГЕН

Республиканың онкология диспан-
серинде "Кадык камгалалы" национал
төлөвилелдин шугуму-биле чугагайлыг
микроскопту ажыгала киирген. Эмчи-
лер ооң дузазы-биле гистологтук, клет-
ка деңнелинде шинчилелдерни кыска
хуусаа (3-5 хонук) дургузунда чорудуп,
ыжык аарыын эмнээриниң дээштиг арга-
ларын баш бурунгаар билиптер апарган.
Оон аңгыда, чугагайлыг дериг-херексел
шинчилелдин түңнелин хары угда элээн
каш клиникаларже дамчыдып, сүмележир
арганы берип турар.

ХЕВИР-ДҮРЗҮЗҮН МӨҢГЕЖИДЕР

Чырыткылыг XIV-кү Далай-Лама баш-
кы бодунуң хевир-дүрзүзүнүң хоолгазын
Тываның Национал музейинге кылып
тургузарын чөпшээрээн. Музейиниң дилег
чагаазының харызынга Далай-Лама
башкы Тывага чораанын чылыг-чымчак
сөстөр-биле сактып бижээн. Чырыткы-
лыг Башкының омур-хевириниң хоолга-
зын каяа, кымга чагыдарын Национал
музейиниң удуртулгазы шиитпирлеп турар.

ТЫВАНЫҢ МӨГЕЛЕРИ ТИИЛЭЭН

Эрткен дыштаныр хүннерде Кемерово
хоорайга болган "Шахтёржу алдар" деп
хостуг хүреш маргылдаазынга Тываның
командазының кежигүннери Хүреш-оол
Дондук-оол база Арбак Сат бирги черни
чаалап алганнар. Арзыл Артыш-оол,
Кежик Чымба 3-кү черге төлөптүг бол-
ган. Ол ышкаш, республиканың төлээзи
Начын Монгуш Улан-Удэге эрткен хостуг
хүреш маргылдаазының тиилекчизи
болган.

БӨРҮЛЕР САНЫН КЫЗЫРАР

Бөрүлерниң баш санын кызырар со-
рулгалыг мөөрей декабрь 31-ге чедир
уламчылаар. Мөөрейниң кол негелдези
— бөрүнү Тываның девискээринге чок
кылыры болгаш ооң кежин ТР-ниң бойдус
курлавырлары болгаш экология яамы-
зынче дужаары болур. Бир узуткаттыган
кокай дээш төлевир 4 муң рубль болур,
эрткен чылдарның тывыжын хүлээвес.
Эң-не бедик түңнелдерлиг аңчыларны
снегоход, мотоцикл, аңчы боо садып алыр
сертификат-биле шаңнаары көрдүнген.

Чазак Даргазы
социал четкилерде

РУБЛЬ БҮРҮЗҮ ДЭЭШ ДЕМИСЕЛ

"Тыва ышкаш регионнарны тускайлаң акшаландыраы боттанып эгелээнин ТР-ниң Баштыңы Шолбан Кара-оол социал четкилерге дарый бижээн. Регионнар аразында күрүне программаларына, национал төлөвилелдерге киржир дээш чижилге дыка бедик деңнелде, рубль бүрүзү дээш чидиг демисел чоруп турарын дыңнаткан.

"Биске кончуг негеттинип турганы онзагай регионнарны тускайлаң туруштан акшаландыраы боттанып эгелээн. Россияның Чазак, оон соонда Күрүне Думазында "Чаңгыс аай демниг Россия" партиязының хей санныг кежигүннери Тыва ышкаш субъектилерге демнежи, акшаландырышкын хамааржылгазын 99-туң 1 кылдыр тургузар деп саналды деткээн. Моон мурнунда, бо хамааржылга 50-50 азы оон-даа хей турда, бистиң акша-хөрөңгивис чүге-даа чедишпес турган. Оон түннелинде, республика федералдыг төлөвилелдерге эвээш хемчээлдиг киржип азы шуут киришпейн баар турган. Немелде

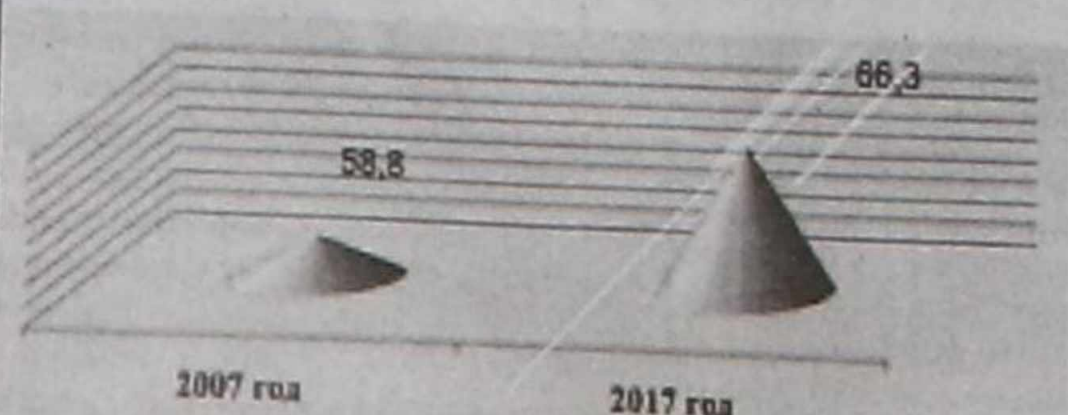
акшаландырышкын хемчээлин бир хуу чедир эвээжеткени бистерге чылда 1 млрд. рубльди немей берип турар. Ол ындыг кончуг хей эвес. Дортту-биле аягылаар болза, чаңгыс школа тудуп ап болур. А бистер ол акшаны федералдыг бюджеттен оон-даа хей инвестициялар хаара тударынче угландыраар бис. Ынчангаш коллегалар – сайыттар ол миллиард акшаны кандыг чугула сорулгаларже угландыраарын, боданыр ужурулуг. Бюджетке бир миллиард рубльдиң немей бергени акша-хөрөңгиниң ала-чайгаар, чаашкын дег чаай бээриниң магадылалы эвес деп чүүлду билип алыр болза эки. Регионнар аразында күрүне программаларына, национал төлөвилелдерге киржир дээш чижилге дыка бедик деңнелде бооп турар. Рубль бүрүзү дээш чидиг демисел чоруп турар. Ынчангаш, бөгүндөн эгелеп, төлөвилелдер, дөзөвилелдерни, документиленни белеткеп, боттарының чагыгларын федералдыг яамалар болгаш ведомстволарга камгалаарына белен турар ужурулуг".

ДЕМОГРАФИЯ

ХҮННҮҢ САН-ЧУРАГАЙЫ

10 чыл дургузунда республиканың чурттакчыларының назыны 7,5 чыл улгаткан

(Төнчүзү. Эгези
1-ги арында).

Чоокку хүннерде ол өг-бүлелер база губернатор төлөвилелиниң ачы-дузазын алырынга идегел бар.

Каа-Хем, Чеди-Хөл, Тере-Хөл, Тожу кожууннарда чединмес өг-бүлелер, губернатор төлөвилелиниң киржикчилери одаар топпак ыяшты шуптузу халаска алганнар.

165 өг-бүлөгө хөмүр-дашты "Межегей хөмүр-даш" КХН халаска бээрин Тыва Республиканың Чазак-биле дугуржулга өзүгаар хүлээнип алганын үстүнде демдеглээн болгай бис. Чөптүг чылдагааннар-биле "Межегей хөмүр-даш" КХН бодунун хүлээлгезин өй-шаанда күүседип

КҮРҮНЕ — ЧОНУ ДЭЭ

шыдавайн барганын айтып каары артык эвес боор. Октябрь 22-ниң хүнүндө байдал-биле алырга, бо бүдүрүлгө 299, 88 тонна хөмүр-дашты 140 өг-бүлөгө чүдүрүп берген. Халас хөмүр-дашты Кызыл хоорайның – 57, Мөңгүн-Тайганың – 1, Бии-Хемниң – 2, Тандының – 79, Сүт-Хөлдүн – 1 өг-бүлөзи "Межегей хөмүр-даш" КХН-ден алган. Бо-ла бүдүрүлгеден 5 кожуунда 25 өг-бүлө 53,55 тонна хөмүр-дашты албаан. Чижээлээрге, Чөөн-Хемчикте – 5, Кызыл кожуунда – 8, Улуг-Хем кожуунда – 6, Барыын-Хемчикте – 5 өг-бүлө. "Межегей хөмүр-даш" КХН-ден социал хөмүр-дашты губернатор төлөвилелиниң киржикчи-

лери – чединмес өг-бүлө сөөртүп чедирип бээр т биле хемчеглерни алыр йында албан өзүзүнүн ча Чөөн-Хемчик, Кызыл, Ул Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл Хөл, Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргалар даргаларының Күш-ажыл болгаш камгалал яамызы чорутка

"Социал хөмүр-даш" натор төлөвилелин 2019 боттандыраарында чамды тараазынныг чүүлдер ба болза, төлөвилелге киржир чагыглар кириген өг-бүлө тузу социал хөмүр-дашты дээрзиниң магадылалы ба

Шаңгыр-оол МОН

НАЦИОНАЛ ТӨЛӨВИЛЕЛ «КАДЫК КАМГАЛАЛ»

БОТТАНДЫРАРЫНЫҢ ХУУСААЛАРЫ: 01.01.2019 - 31.12.2024

Создание единого цифрового контура в здравоохранении на основе единой государственной информационной системы здравоохранения (ЕГИЗС)

88,1

Обеспечение медицинских организаций системы здравоохранения квалифицированными кадрами

5,6

Развитие детского здравоохранения, включая создание современной инфраструктуры оказания медицинской помощи детям

59,5

Развитие экспорта медицинских услуг

0,0

Борьба с онкологическими заболеваниями

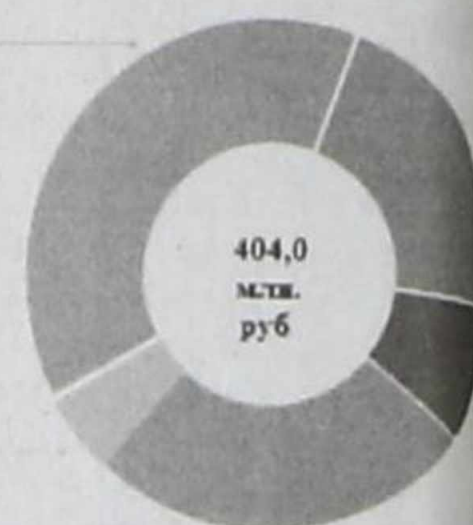
77,3

Борьба с сердечно-сосудистыми заболеваниями

35,3

Развитие системы оказания первичной медико-санитарной помощи

136,9

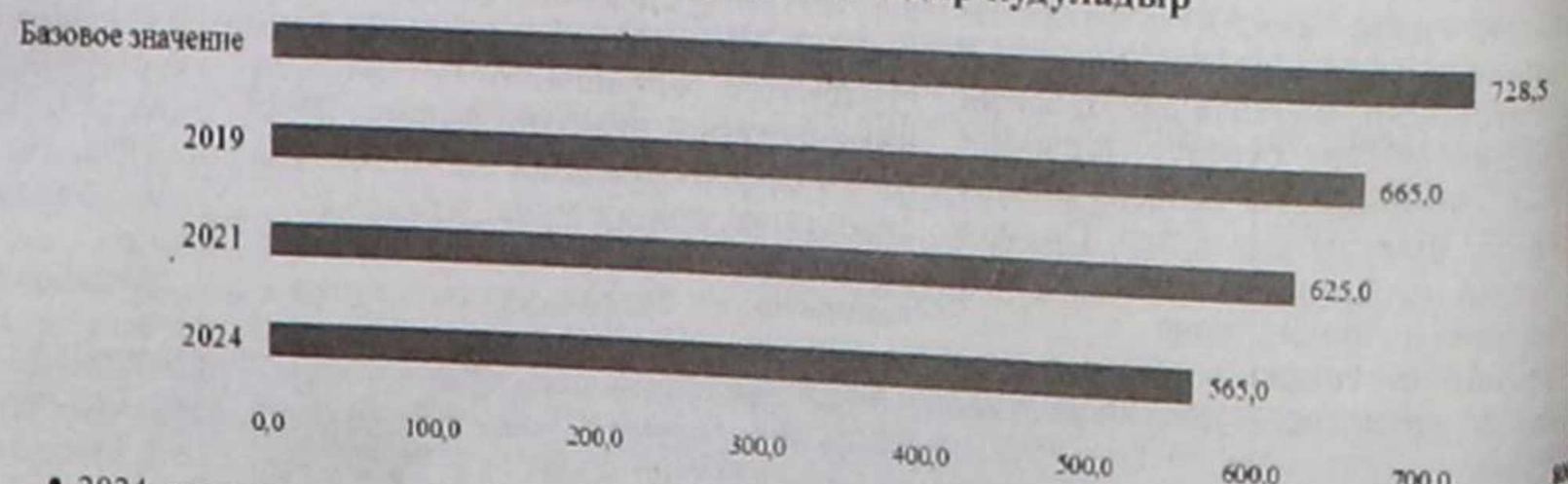

2019 чылдың июль 1-де кассалыг күүсеттинген: 72,5 (пландан 18%)
2019 чылда шупту хыналда точкалар – 58, оон иштинде эрткени – 5

ТУСКАЙ СОРУЛГАЛЫГ КӨРГҮЗҮКЧҮЛЕР БОЛГАШ ЧЕДИП АЛЫР УЖУРЛУГ АЖЫЛДАР

- 1 Күш-ажыл кылып шыдаар назылыг 100 мун чурттакчы чоннун өлүп-хораарының таварылгаларын 565 чедир кудуладыр;
- 2 100 мун чурттакчы чоннун хан-дамыр системаның аарыгларын өлүп-хораарының таварылгаларын 299 чедир кудуладыр;
- 3 100 мун чурттакчы чоннун чаа ыжыктар тывылган (оон иштинде айыылдыг) таварылгалардан өлүп-хораарын 120-ге чедир кудуладыр.
- 4 Төрүттүнген муң чаштарның чаш назыда өлүп-хораарының таварылгаларын 6,5 чедир кудуладыр.
- 5 Бирги эмчи-санитарлыг дузаны көргүзүп турар эмчи организацияларында кадрлар чедишпес чорукту чайладыр.
- 6 Бүгү хамаатыларны аарыгларга баш удур эмчилдэрин чылда чаңгыстан эвээш эвес эртер хаара тударын чедип алыр.
- 7 Бирги эмчи-санитарлыг дуза чедирип турар организацияларының (оон иштинде ыраккы лерде чурттакчы чонга) таарымчалыг байдалды тургузарын чедир алыр.
- 8 Бирги эмчи-санитарлыг дуза чедирип турар организацияларының ажылын таарымчалыг кыдыр, хамаатыларнын айыттыганы эмчи организацияларынче кирерде оочурга манаашкынны үезин кызырар.
- 9 2017 чылга деннээрге, эмчи ачы-дузазын чедириниң, даштыкыже үнериниң хемчээлин дөрттен эвээш улгаттырар. (АКШ-тын доллары-биле 1 м чедир).

Күш-ажыл кылып шыдаар назылыг 100 мун чурттакчы чоннун өлүп-хораарының таварылгаларын 565 чедир кудуладыр

- 2024 чылдың төнчүзүңге чедир аарыгны болдурбазының баш удур эмнээшкениниң, аарыглар тодарыдырының, эмнээшкениниң болгаш аараанының соонда катап тургустунарының 60 чаа арга-метод клиниктиг чагыг-саналдарже кириер;
- 2024 чылдың төнчүзүңге чедир республиканың 20 эмнелге организациязы эмчи дузазынын шынары хыналдазын, оон иштинде чаа эмчи технологияларын болгаш эмчи дузазынын шынарын хынаар критерин шингээдир;
- 2024 чылдың төнчүзүңге чедир телеэмнээшкениниң технологияларын ажыглаан 3350 ыраккылыг (танцалыг) консультацияларны/консилиумнарны эрттирер.

Октябрь 1 — Тыва дылдың хүнү

ТАЛЫГЫРГА ЧОРААШ, ДАГЛАРЫМНЫ САКТЫР МЕН

Шүлүкчү кижиниң чуртталгазы
нге болур. Боду чок-даа болза,
чогаалдары номчукчуларының
зынга чурттап артып каар дээ-
чөл. Бөгүндө бистер Александр
ржайның болгаш өске-даа чечен
түг чогаалчыларының бижээн
лдерин шээжи-биле номчуп чоруур

Александр Даржай чонунга, төрзөн
тунга, тыва дылынга алдын, мөңгүн-
е хемчээп шыдавас кайгамчык чо-
дарны бижээн. Чогаалчының чүгле
тыс «Тыва дылым» деп шүлүүнден-не
чуптарга, көскү.

Тыва дылым, дамыр-ханда
тудуш-тур сен.
Ырган-ачам уран-мерген тоолундан
ыштың узун кезээзинде сени танааш,
аадырлыг өлбөс чоннуң

дылы-дыр деп,
агадааштың, кезээ шагда
ынакшаан мен...

бо одуруглары төрзөн черинге
к бердингени, чонунга шынчы ак
илди-биле биске бо шүлүктү өңчү-
р арттырып кааны чоргааранчыг.

Инчалдыр-ла, Александр
Даржай чуртталгазының сөөлгү
нге чедир төрзөн чонунга өлүм чок
лдары-биле бараан болуп келген.

Уң ынак чогаалчызы 1944 чылдың
р 3-те Сүт-Хөл кожуунунун Суг-Аксы
а төрүттүнген. Чаш болгаш элээди
ары Чаа-Хөлдүн Булуң-Терек суурга

н. Чаа-Хөлге школаны дооскаш,
суурунга күш-ажылчы базамын
эн. Аңаа ажилдап чоруй, эртемниң

че шургул киргеш, дээди өөредилге
нге өөренип, ону чедишкенин
п алган. Чогаалчы ажылын ол
чылда эгелзэн. «Төрзөн черим»

аштайгы ному 1972 чылда чырыкче
Оон бээр тыва, орус, алтай дыл-
поззия болгаш прозаның 30 ажыг
рын чонунга сонуургадып, парла-

ндүргүлзэн. Оон ыңай тыва дылче
н. Грибоедов болгаш өскелерниң
огаалдарын очулдурган. Чогаал

ажылынга үлүг-хуузу дээш дыка хөй
шаңналдарга төлөптүг болган. 2007 чыл-
да «ТР-ниң Улустун чогаалчызы» бедик
атты тывыскаан. Ол 72 харлап чорааш,
мөңгө уйгузун удуй берген. Бистиң ара-
выска чораан болза, бо чылын чеден беш
харлаар турар ийик.

Тыва дылынга, төрөл чонунга ханы
бердингенин, ооң чогаалдары херечи-
леп турар. База ооң мөгейкилериниң
бирээзи, Тываның Баштыңы Шолбан Ка-
ра-оол 2015 чылда Улустун чогаалчызы
Александр Даржай-биле ужуражылга
үзүнде, Тыва дыл хүнүн тургузуп, док-
таамал демдегледип чоруур кылдыр санал-
оналын кирип, чагыын берген. Алдарлыг
чогаалчызы-биле чугаалажып олургаш,
ооң сүмезин хүлээп ап, мындыг үнелелин
база берген:

— Удуур бетинде Силерниң бижээниңер
одуругларны номчуур чордум, төрзөн
тыва дылымга чаа чүүлду оон тып алыр-
дыр мен — деп, онзалааш, ооң бажыңда
ынак чогаалчызының шүлүктериниң
чыындызы кадагалаттынып артканын ол
демдеглзэн.

Шынап-ла, Чазак Даргазының ин-
тернетте хууда арнында Александр
Даржайның мындыг одуругларын кирип
парлап алганы көскү:

Талыгырга чорааш,
Дагларымны сактыр мен.
Танывазым кадарчы

Тааланчыг ырлай бээр... — дээш, аал-
чуртче дүрген чанза... деп чаныксаанын
бижээнин бодаарга, ажил-агый аайы-
биле Москвага сургакчылап чорааш, бо
шүлүктү сактып олурган хире. А шүлүктү
номчуптарга-ла, Тываның шораан бе-
дик даглары, ак-көк хемнери, хөлдери,

арга-эзими каракка чуруттуна бээр.
Чогаалчы биле Шолбан Кара-оолдун
чугаалажышкынының соонда, Тыва
Республиканың күрүне дылы — тыва
дылды камгалап арттырар сорулга-биле

«Тыва дыл хүнүнүн» дугайында Чарлык-
ка 2016 чылдың январь 18-те Тываның
Баштыңы Шолбан Кара-оол атты салган.
Оон бээр-ле бистер Тыва дыл хүнүн чыл

санында демдегледип
эрттирип чоруур бис.
Уруглар садтарында
чаштар, улуг назылыг
хоочуннар аразын-
га безин Тыва дыл
хүнүнге тураскааткан
аңгы-аңгы солун хем-
чеглерни эрттирери
чаңчыл апарган.

Шүлүк чогаа-
лынга кижиниң иштиги
сагыш-сеткили-би-
ле долу көргүстүнер
болур. Аңаа ооң бо-
далы, өөрүшкүзү,
муңгаралы илеретти-
нер. Бодунун үнүнүн
бедии-биле, дылының
чечен-мергени-би-
ле, бодалының чиге
тодазы-биле улуг-
биче номчукчунун

хүндүкелин чаалап алган чогаалчывыс
Александр Даржай ол. Чогаалчының
шүлүктериниң көктөшкизинден чамдык
одуруглар-биле таныжаалыңар:
Арттар-сыннар кырын дургаар
эргип чорааш,
Артыш-шаанак чыдын ботта
сиңирген мен.
Амыдырал кежиктерин амзап
чорааш,
Алыр чүүлүм дөгөрезин алган
оол мен.

Боруң-сарың чурттавайн,
алган чүүлүм
Боттуң шаанче эгидерин кызыдар мен.
(1981 ч.)

Улаштыр сонуургаар болза, төрзөн
Чаа-Хөлүнүн дугайында база чечен оду-
руглары бараалгаткан.

Чаа-Хөл хемим,
Чалгыларын шуудуп алгаш,
чүрээм өттүр
Шааладыр шуралгактап, агып тур сен.
Чүрээм өттүр саарыгларың ханым
дамчып, чүглүг ыр бооп,

Чалымнарга түрүн дөгөп,
чаңыланды —
дээш-ле, өскөн черин алгап-мактааны
онза.

А номчукчуларның бирээзи Чаа-
Хөлдөн Адыяа Чатпак Даржай чогаал-
чыга «Хоюм дозуп, номчуп чорууйн»
деп бодунун шүлүүн база тураскаадып
бижээнин көрээлиңер:

Булуң-Терек эге чада школазын
Бир-ле дугаар эжик ажып киргенивис
Бичии шаавыс чаптанчыг чаш үелери,
Бөгүн чаа дег, чуруттунуп

сагындырды —
деп, чаңгыс чер-чурттуу мындыг
одуругларны сөңнзэн. Александр
Даржайның чогаалдарында бистиң
амыдыралывыстың бүгү талалары,
төөгүлүг болушкуннары уран-чечен
аргалар-биле чуруттунганын үстүндө
одуруглардан эскерип болур. Сураглыг
чогаалчывыс биске өңчү кылдыр онза
шүлүктерин арттырып каан, а бистер ону
камгалаар, салгалдарга дамчыдар бол-
гаш тыва дыл дугайында өндүр чагыын
арта баспас ужурулг бис.

Ася ТҮЛҮШ.

2019 чылда Тыва дыл хүнүнге уткуштур болур хемчеглерниң ПЛАНЫ

Октябрь 25

1. ТР-ниң Улустун чогаалчызы К.К. Кудажының 90 чылдаанынга тураскааткан «Ш. Саттың номчулгалары» эртем-практиктиг конференция. Тываның күрүне университетинге.

2. Филология эртемнериниң доктору Б.И. Таринцеваның 80 чылдаанынга «Б.И. Таринцеваның Тыва дылдың этимологиялык сөзүмүнүн 5-ки томунун таныштырылгасы» төгөрик стол. Тыва Үндезин культура төвү.

Октябрь 28

Студентилер аразынга «Онзагай очулга» мөөрей. Чечен чогаал сөзүглелин а дылче тулган кылдыр очулдулар. Тываның күрүне университети.

Октябрь 28-30

«Тыва дыл болгаш литератураны башкылаарының теоретиктиг болгаш методик онзагайы» мергежил бедидериниң курстары. ТР-ниң Өөредилге яамызында национал школа хөгжүдөр институт.

Октябрь 30

Факультеттер аразынга Тыва бижикчилерниң чогаалдарына хостуг темага трниң чаңгызы» сценажыткан көргүзүг. Тываның күрүне университети.

Октябрь 31

1. «Өг-бүлениң өпөй ырызы» республика чергелиг I фестиваль. Тыва Үндезин культура төвү.

Октябрь айда

1. Социал лингвистикага анкеталар долдурары. Тожу, Өвүр кожууннарда.
2. «Литературлуг национал шаңнал» республика мөөрейи. ТР-ниң нациялар херектериниң агентствозу

Ноябрь 1

1. Тыва дыл болгаш литература башкыларынга кейс презентация. Улусчу чогаалдылга төвү.

2. Тюрколог эртемден Ч.Д. Доржуның 70 чылынга тураскааткан «төгөрик стол». Өвүр кожуун, Торгалыг суур.

3. «Тыва бижикчилерниң чогаалдарының школа библиотеказы» баштайгы көргүзүү. Улусчу чогаалдылга төвү.

4. Тыва дылды ырактан харылзаа-биле (дистанционно) өөредир школаның ажыдышкыны. Тыва Үндезин культура төвү.

5. Мөөрей «Мактап черле ханмас-тыр мен...!». Тыва Үндезин культура төвү.

6. Республика чергелиг IV шуулган «Тыва дыл чоннун эртинеги!». Тыва Үндезин культура төвү.

Адыгжылар шуулганы

ХЕЙ-АЪТ, СҮЛДЕ-СҮЗҮК БЕДИДЕР ОЮН

Октябрь 16-да Тыва Үндезин культура төвүнүн чогадыкчы коллективи биле Тыва национал Ча федерациязының кежигүннери үндезин тыва ча адар оюнну камгалап алып, сайзырадыр база негтередир сорулга-биле адыгжылар шуулганын эрттирген. Аңаа сураглыг спортчулар, эртемденнер, хөөмейжилер база чогадыкчы интеллигенцияның төлээлери киришкен.

Бир-ле дугаарында Тыва Ча федерациязының сүлде демдээн бадылап алыры-биле сайгарылгалыг чугааны кылган. Шуулганның киржикчилери Тываның улустуң чурукчузу Начын Шалыктың чогаадып чураткан дүрзүлээн хевирин (македин) чүүлдүг деп көргөш, шупту чаңгыс үн-биле бадылап алганнар. Ол ышкаш аңаа тиилекчилерге ылгавырлыг хөрек демдектериниң чуруктарын база таныштырган.

Амгы үеде тыва эр кижиниң мөзү-бүдүжүн, угаан-медерелин база хей-аъдын, сүлде-сүзүүн бедидеринге өгбелеривистиң ойнап чораан оюннары улуг салдарлыг. Тыва эр кижиниң оюннарынга бурун шагдан бээр ча адары, аът чарыштылары база хүреш хамааржыр дээрзин кижилер билир. Бурунгу өгбелеривис үе-дүптен бээр адаан-мөөрейлежи, боттарының угаангыр-сагынгырын база күш-шыдалын шенежип чорааннар. Ча, согунну катап база тыва чоннуң ынак, сүлде-сүзүк бедидер оюну кылдыр сайзырадыр үе келген. Ук оюнну тыва чоннуң ынак байырлалдары – Шагаа, Наадым база Тиилелге хүнү Май 9-та чаңылчаан

мөөрей кылып алыры чугула.

Тыва Үндезин культура төвүнүн удуртукчузу Игорь Көшкендей ча адар оюн ханы уткалыг дээрзин демдеглээн. Тоолчургу чугаалардан-даа көөр болза, тываларга ча, согун аза-буктан, багай күштерден камгаланыр эдилелдер бооп чораан. Өг иштинге бо дериг-херексел хүндүткелдиг черни ээлээн турар. Моолдун Цэнгэл тываларында ча, согун-биле арыгланыр ёзулал ам-даа кадагалаттынып артканы онзагай. Шагааның үшкү хүнүнде цэнгэлжилер ча адарынга адаан-мөөрей эрттирерлер. Мөөрейни эгелээр мурнунда, өг иштин согун-биле арыглаар тускай ёзулалды чорудар. Дөрт чүкчү углай арыглаашкынны чоруткан соонда, өгнүң дүндүүндөн чаны адып үндүрер. Ол ышкаш эң-не ырадыр болгаш караже кири аткан адыгжы дээди күштерни камгалап хайгаараар күш-

маргылдааны Чадаана хоорайга эрттирген. Аңаа киржикчилер чаа дүрүмнөр-биле танышкан. Маргылдаага башкылыгы адыгжы киржикчилерниң эң-не улуг назылыгы болур. Ол ышкаш үндезин тыва ча, согунну бурунгу технологияларны ажыглап тургаш кылыр: хадың, тал база мыйыстан. Согуннуң бажы 60 грамм, ниити кили 90 граммдан эвээш эвес болур ужурлуг.

Үндезин тыва ча адар оюнну катап тургузарынга ат-сураглыг хөөмейжилер идепкейин көргүскөн. Тываның улустуң артизи Андрей Монгуш бо маргылдааларга чаңгыс эвес удаа тергидээн. Андрей Алдын-ооловичиден шуулганның кол сорулгазын айтырдым: «Үндезин тыва ча адар оюнну республикага негтередир сайзырадыр сорулга-биле, бо шуулганын эрттирип турарывыс бо. Аңаа сүлде-демдээн, мергеннерге тыпсыр аттар, хөрек демдектерин бадылаар,

хамаарышкан дараазында айтыны шийтпирлээн. Бирээде, Тыва оюннуң сүлде демдээн тодаратканын мергеннерге тыпсыр аттар болгаш хөрек демдектерин бадылаан. Байырлалында тергидээн адыгжы Тыва Республиканың «Улустуң М» (чаңгыс катап бирги чер алган), «Мерген» (ийи катап бирги чер алган), «Дарган Мерген» (үш катап бирги чер алган), «Эрек Мерген» (дөрт катап бирги чер алган), «Далай Мерген» (беш бирги чер алган) ат-дужаалды тийиңде, ча адар оюннуң бага адар хевир дүрүмнөринге хамаарыштыр элээ тылгаларны болгаш өскерлишкени кириген. Үште, ча адар оюнну бүгү республикага сайзырадыр болгаш нег-

шыдалдыг боор дээрзин И. Көшкендей тайылбырлап чугаалады.

Тывага ча адар оюнну катап тургузар ажилдар 2014 чылдан тура эгелээн. Хөгжүм херекселдери кылыр тергиин мастер Алдар Тамдынның удуртулгазы-биле Тыва үндезин культура төвүнүн үндезин тыва ча, согунну кылып эгелээн. Үндезин тыва ча адар оюнну негтередир сорулга-биле бирги үнүүшкүннүг

дүрүмнөринге хамаарышкан чаартылгаларны, өскерлишкенин сайгарып чугаалажыр бис. Үндезин тыва ча адар оюн ам-даа сайзыралдың чадазында деп болур. Мурнунда чылдарда чүглө 20 хире эр адыгжылар турган болза, ам 40 ажыг, оларның аразында херээжен адыгжылар база бары онзагай. Ча адар адаан-мөөрейге чоннуң сонургалы улгадып эгелээн. Сонургалдыг чон мастер-класстарны бистен ап, өөренип турары өөрүнчүг-дүр. Маргылдаалар эрттиреринге ТР-ниң Культура болгаш Спорт яамылары, Тыва национал Ча федерациязы база буйанныг чонувус деткимчезин көргүзүп турар» — деп чугаалады.

Шуулганың түңнелинде, баг адар хевирни негтередир сайзырадырынга

ри-биле элээн каш угланыышкынны илереткен. Оларның бирээзи – Тыва кожуун-суурларының ус-шеверлер чаны кылырының тускай өөредилгелер тарын эрттирерин шийтпирлээн.

Тыва Үндезин культура төвүнде удуртукчу бар чыдар ёзу-чаңчылдарны тургузуп, сайзырадыр ажилдар ийкейлиг чоруп турары демдеглексе ылаңгыя сөөлгү чылдарда ча адар байырлалдарның бир кол, көрүштү раш кезээ апарган. Тыва национал хевин кеткен эр, кыс адыгжыларны көрүп бурун шагның тоолдарының маадыр сагышка кирер, түрлүг-даа, чоргаар

Алдынай АРАК

Тыва Үндезин культура төвү тирттирген чурук

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың ивижилериниң
деткимче фондузунуң хайгаарал
чөвүлелиниң составына өскерилгелер
киирериниң дугайында

2019 чылдың октябрь 15-де № 500 Кызыл хоорай

1996 чылдың январь 12-де
№ 7-ВХ «Коммерциялыг звес
организациялар дугайында» Фе-
дералдыг хоойлунуң 7 чүүлүнге
дүүштүр Тыва Республиканың
Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Ча-

зааның 2012 чылдың март 1-де

«Тыва Республиканың ивижилериниң деткимче
фондузунуң хайгаарал чөвүлелиниң
СОСТАВЫ

В.И. Ендан — Тыва Республи-
каның Чазаның Даргазының ора-
лакчызы — Тыва Республиканың
Көдээ ажыл-агый болгаш аш-
кык сайыды, даргазы;

Ч.С. Соруннай — Тожу кожуун
даргазының көдээ ажыл-агый эр-
елелиниң начальниги, секретары;

С.Ч. Байыр-оол — Тыва Рес-
публиканың Саң-хөө-бюджет хай-

№ 104 «Тыва Республиканың
ивижилериниң деткимче фон-
дузунуң дугайында» доктаалы-
биле бадылаан Тыва Респу-
бликаның ивижилериниң деткимче
фондузунуң хайгаарал чөвүлелиниң
составына өскерилгелерни дараа-
зында редакция-биле киирер:

гаарал талазы-биле албанның
удуртукчузу;

О.В. Дудко — «Ойна» алдын-
тывыш артелиниң даргазы (дугур-
жулга езугаар);

А.Х.П. Кара-Сал — Тыва Рес-
публиканың саң-хөө сайыдының
оралакчызы;

А.С. Комбу — Тожу кожуунуң
Төлээлекчилер хуралының секре-

тары (дугуржулга езугаар);

Г.Ф. Кочергина — Тыва Рес-
публиканың Националдар хе-
ректериниң талазы-биле агенти-
лелдин директору;

А.Г. Листков — «Голев-даг-руда
компаниязы» кызыгаарлаттыг
харысалгалыг ниитилелдин
чингине директору (дугуржулга
езугаар);

А.Б. Монгуш — «Өдүгөн» муни-
ципал унитарлыг бүдүрүлгениң
директору (дугуржулга езугаар);

В. Чжан — «Лунсин» кызыгаар-
латтыг харысалгалыг ни-
итилелдин чингине директорунуң
оралакчызы (дугуржулга езугаар).

2. Ук доктаалды «Шын» база
«Тувинская правда» солуннарга
парлаар, «Эрге-хоойлу медээ-
лериниң албан езунуң интер-
нет-порталы» (www.pravo.gov.ru)
болгаш «Интернет» информас-
тыг-телекоммуникация четкизи-
нде Тыва Республиканың албан
езунуң сайтына салыр.

Тыва Республиканың
Чазаның Даргазының бирги
оралакчызы А. БРОКЕРТ.

СОЛУН, АЖЫКТЫГ ДЫШТАНЫЛГА

Кызыл хоорайның Херээ-
женнер чөвүлелиниң кежи-
гүннери хей-ниити ажилда-
рында дыка идепкейлиг ки-
жип турар. Бо чөвүлел ко-
жууннар-биле база сырый
харылзаалыг. Херээженнер
чөвүлелиниң чоокта чаа
соңгуткан даргазы Зоя Тагба
хей уругларлыг өг-бүлелерже
улуг кичээнгейни салып чо-
руур.

Эрткен неделяда чөвүлелдин
кежигүннери хоорайда аныяк
өг-бүлелерни уруг-дарыы-биле
эдертип алгаш, Кызыл кожуунда
Кара-Чыраа турисчи баазага
чедип, ону аажок сонуганнар.
Өгнүң херээжен ээзи Дариско
Ивановна аалчыларын чылыы-
биле уткуп алган. Олут орбас,
чыдын чытпас Ивановна даара-
ныр-даа, аргыттынар-даа онза
шевер ава. Кожалары-биле
кады национал аш-чемни кан-
чаар кылырын аалчыларынга
көргүзүп, тайылбырлааннар.
Сүттен быштак, чөпкөк, саржа-
ны хоорайдан барган чуртта-
чылар дендии сонугааннар.
Ылаңгыя үрдүрүп каан хырында

саржаг, чөпкөкти, курут, арбай,
тараа, малдың ишти-хырнын
аштап арыглаарын база өөренип
көргөннер. Черле ынчаш херээ-
жен кижиниң холу дегбес деп
ажыл кайда-даа чок, оларның
чылыг куспаан кезээде чада каап
алган чорууру каяа-даа көскү.

Оон ыңай аваларын эдерип
барган бичи уруглар аът, теве
мунуп, дыка эки дыштанганнар.
«Малчын кижиниң чымыштыг
ажыл-ижи-биле бичи-даа бол-
за, таныжып ап, көрүп алганы
канчаар-даа аажок уттундур-
бас болган. Өгнүң херээжен
ээзи Дариско Данзурун шупту
ажылынга четтигип турар чор-
ду, сүт болбаазырадыр биче
бүдүрүлгези база бар. Оон ка-
дында, мал кадарар, инек саар
дээш ажил-ла хей. Кидис өгө
дыка ажыктыг, солун кылдыр
дыштанып алгаш келдвис» —
деп, аалчылар чугаалап тур-
дулар. Моон-даа соңгаар «Кара-
Чыраа» турисчи баазага дышта-
нып чедип турарын малчыннарга
аазааннар.

Байыра ДУГАЙ.
Кызыл хоорай.

Хууда амыдыралдан

КИЖИ КИДИСТЕЛИ БЭЭР

Ажыы-биле чугаалаарга, күжүр
бодум бөдүүн, ажык сеткилдиг, шынчы
кижи мен. Бүгү назынымда кижилерге
ире-шаам-биле дузалаарын, детки-
ин кызыдып келдим. Агым суглуг,
өкөк кадыргыларлыг, шокарларлыг,
кижи дег бөлдерлиг Алаш хемниң оң
лазында Чолалыг дааның Алдыг-
ырыкка төрүттүндүм. Анай-кара ча-
ымдан кады азыраан кара чаңгыс кыс
ымм Хилераа-биле анай, хураган
дарып, шала улгады бергештиң, мен
й кадарып, дуңмам хой, өшкү саап,
лээн тараа соктап, одаар хараган
ып, өзүп келдвис.

1962 чылдың күзүнүнде шеригден
лажып келгеш, «Тываның аныяктары»
пунга октябрь 13-те ажилдай бээр
кежиктиг болдум. Ийи чыл болганда
Баровскиниң партияның дээди школа-
га өөренип киргеш (1964-1968 чч), ону
эскеш, төрөөн редакцияга дедир элп
ген мен. Редактору — В.Монгуш, а мен
редакцияның харысалгалыг секретары
рган мен.

Хан төрөлдөрүм, авамның кады
ээн акызының ажы-төлүнүң дугайын-
ам бижийн. Хову-Аксынга ажилдап
ган даайым огулун, солунче ийи-чаңгыс
хөө шокарлап чораан боорга, редак-
эжимниң дузазы-биле ол солунга
ылдадып кагдым. Мында ооң адын
ивейн тур мен.

Хамык ужур чүдөл дизе, ол шору
түкчү, ном-дептерлиг апаргаш, акы-
че шала чиктинзиг көөр, мен ындыг
а сен кым сен дээр хөөнүң. Бир-ле
п Ак-Довурактан Кызылга чедир мээң
динамга кады келдвис. Орук ара мен
а кожамыктар ырлап чордум. Дуңмам
ога: «Ол кожамыктар билдингир чүве
ажыл» — дидир. Ооң утказы: сенде чаа
даа чок дээн хевирлиг. Бир эвес номнар
ы болгаш хемчээли-биле алыр болза,
хей катап көвейни бижип үндүрген мен.
кезии эртем-биле холбашкан.

Тозан чылдар эгезинде солунга «Че-
к» деп материал бижээш, мооң мур-
да каяа-даа үнмээн солун чүүлдерни
идим. Удаваанда мени хөлчөк мак-
а чагаа келген. Аңаа сеткил өөрүп,
ламга номчударымга, «аныяктар эвес,
иелериниң бижээн чагаазы-ла-дыр»
тоомча чок түңнеди.

е, ол-даа канчаар. Быдаа хайынды-
алгаш, дуңмамны бажыңче чалап,
эликтей кире дүш деп, долгаан мен.
ван-манаан — чок. Оон бажыңчы

долгаарымга, «Уткан-дыр мен» дидир.
Мону тайылбырлаан дүжүү чок. Ооң чоок
эжи-биле бир катап телефон дамчытыр
чугаалажырымга, ол: «Акым-биле аравыс
ырай берген ийин» дээн болган. Чүвениң
ужурун билер эжи: «Ол чүү деп турарың
ол, ындыг чүве турбас ужуруң» — диген.

Ажыы-биле чугаалаарга, дуңмам
«оыттуг сугга» чагырты берген. Ону чугаа-
лаарымга, хорадаар, төрөлдөрүмге мени
бактап чораан боор. Олче мен бир катап
чаглыг бүүрөктер-даа чоруткан мен. А ол
уруунуң бажыңыга чурттап тургаш, чаңгыс
катап-даа шай иш дивээн... Бажыңга кээр-
ге, «Тыва далгандан чи» — дээримге, ына-
вас, хайындырган эът, быдаа, харын-даа «дем-
гизи» бар ирги бе дээр хөөнүң...

Ол-ла эрниң кады төрөөн угбазының
оглу, орук тудуунга ажилдап чораан чээ-
ним бар. Күжүр бодум чээнимни хүндүлөп,
быдаа хайындырып алгаш, чөмгөрип
турдум. Оон бир долгаарымга, Москвадан
хыналда келген, чайым чогул дидир. Че,
канчаар. Чартык ай болганда экизинчек
бодум база-ла мүн хайындырып алгаш,
чээнимче долгадым. Кижим: «Чайым чо-
гул, Москвадан улус келген» — дей-дир.
Чартык ай бурунгаар чугаазын катапта-
ды... Оон соңгаар чээнимни чөмнөнип ал
деп чалаарын соксаткан мен. Чээн оолда
эш бар бе. Боду-ла билзин...

Кымдан-даа дилеммес мен. Харын-
даа аш-чем ижип ал дээримге келбеске,
сеткилим хомудааш, бижип оарым бо.
Бичи шору ажилда чээним уругже теле-
фон долгаарымга, тутпаса, бодум човай
бээр мен. Новосибирскиге өөренип турда,
кара албан-биле чеде бергеш, каш акша-
ны-даа сунган мен. Чамдык кижилерде
ыядыр арын чок, ызырар диш апарган.

Бо бүгүң хей-ле бижий бердим бе.
Эртем ёзуунда олар менден «хая көөр»
үезинде келген улус-тур. Чөп хевирлиг.
Ындыг-даа бол, мээң сеткилим оларга
чоок, харын-даа эргим хевирлиг. Сетки-
ли кенен, бүзүрээчел, шаанда шагның
кырганы-дыр мен ийин. Олар ындыг
болганда, менде чүү боор. Ажы-төлүм,
уйнуктарым-биле чылыг харылзааны
тудуп, өскөлөрү бодаар-даа чайым чок.

Билдингир солунга мээң шаандагы
студентим ажилдай берген. Мен аңаа
өөрүп, чагаалар бижип турдум. Чамдыкта
бижээн чүүлүмнүң адын көңүс шын эвес
өскөртип, мени нүгүлгө-даа чедирди.
Ю.Кюнзегештиң төрүттүнген хүнүнде
материал бижээш, алдарлыг шүлүкчүнүң
бодунуң холу-биле бижээн Тожунуң төрөл

бөлүктөрүнүң дугайында бижимелди кош-
кан мен. Үнүп келгенде, сөөлүзү чок. Ай-
тырарымга, кым-даа билбес. Редакторже
долгаарымга, харын-даа хорадаар. Ооң
соонда долгаарымга, харылавам. Мен-
де хензиг-даа буруу чок. Шаг болганда
шаандагы редактор боду болгаан келди.
Буруузун билген хевирлиг. Хамык чүве
орайтаан. Ындыг-даа бол, студентим,
орай-даа бол, чүвениң утказын билгени
менээ өөрүнчүг...

Төрөөн черим чурттуг бир журналисти
иштинде чоок хүндүлээр чордум. Ооң
эрткен оруу нарын болгаш чөрүлдээлиг. Бо
таварылууда, оң чүлгө чаңгыс еске тала-
зын каксы бижийн. Ол бир яды албан че-
ринге ажилдап турда, каш чыл бурунгаар,
аңаа аалдап чеде бээрин күзээн мен. Аңаа
бир өске кижини база кээр ужурун турган.
Олар бот-боттарыңче чууй кагып туруп
бээрге, ужуражылга болбаан. Оон 1-2 чыл
болганда, дуңмамче долгаарымга, бир-ле
хемде балыктап олур мен дээн. Ол хамаан
бе, ажил соонда мээң бажыңымга чедип
кел, хүндүлээр мен дидим. Сураг барган...

Боданып олур мен. Чүгө келбес чоор.
Мен ону чаңгыс чер-чурттуг дуңмам дээш
чалап турдум. Ооң эрге-дужаалында
менээ дузалаптар хире дыргак каразы
дег шинээ чок. Мен ону чүлгө аныяк шаам-
да ажилдап чорааным, тыным болган
«Тываның аныяктарына» ажилдап чора-
ан дээш хүндүлөп чораан мен. Хире-шаам
ол хире чөгөнчиг-дир.

Сезен чылдар эгезинде Кызылдың
башкы институтунуң хүлээп алыр комис-
сияның харысалгалыг секретары тур-
гаш, үш кысты институтче киреринге дет-
кээн мен. Ийизиниң иелерин кээргээш,
а бирээзи — эжимниң уруу. Ам оларның
бирээзи эртемден, өскези молдурга
дүжүмет. Оларның кайызы-даа мени
дузалаан деп дүжөвөс-даа, харын-даа би-
рээзи Тываның удуртулгазынга (1989 ч.)
мени нүгүлдээн (ол дугайында мелегей
кадай Кызыл ресторанынга менээ боду
чугаалаан). Бо таварылга «Бодун боду
билиммес, морзук калчанын билиммес»,
«Хоп — хорандан хоралыг», «Буруулугну
бурган эргир» дээн ышкыш өгбөлөрнүң
үлөгөр сестери сагышка кирер.

Бир шуугаар шуваганчы бар. Ону
шагда хүндүлөп, харын-даа угаанчыг деп
санап, депшидерин саналдап чордум.
Сөөлүңдө илерээни — ол мени артымга
нүгүлдөп, өскөлөргө үндэзин чок черге
бактаары билдинген. Ооң ужуң дүүн мен-
дилежип турган улузуң хаяа көрнү бээр...

Шаг-шаа-биле турбас, чавылдак көгү-
биле турбас. Совет үениң төлү мен. Тозан
чылдарда совет үени бактап, демократ-
тарга каттыжып, «Тываның аныяктары»
солунга «Мегечи делегейниң аспаандан
адырлыр» деп узун чүүлду бижээнимге
ам хомудап чор мен. (Ол үеде чүлгө мен
эвес, а ССРЭ чергелиг эртемденнер база
бижип турду). Рынок, демократия деп
сөстөргө бүзүрөп чораан ашак-тыр мен.
Ам чүү болган дээрге рынок эвес, мафия
(оорлар, дээрбечилер) тургустунган.

Тываның Баштыңы Ш. Кара-оол мал
ажыл-агыйн деткир дээш, шыдаар
шаа-биле ажилдап келди. Оон артык кан-
чаар боор. Чон, ылаңгыя көдээ аныяктар
кылыр ажил чок (көдээге ындыг чүве тур-
бас) деп мегеленмейн, мал-маган азыра-
ар ажилче кирер ужурун. Аныяктарның
хей нуруузу дээди эртем чедип алгаш,
улуг эрге-дужаал элеккээри чажыт эвес.
Ол дээрге колдуунда хоозун күзөлдир.
Кандыг-даа дээди эртем чедимчелиг
амыдыралдың магадылалы бооп шыда-
вас. Ийи-үш дээди эртемниң, ол хирезинде
шуут ажил чок, кырган ада-иезиниң мой-
нунда олурбушаан чаржынчыг кижилер
хей. Төлептиг ада болуп шыдавас, чалгаа-
шүшпөң, арагачы, харын-даа чыдыг чаш-
пан тыртар эр хиндиктиг улус бар. Ол база
кижини кижини дээрге кидистели бээр дээн
айтырыга дорт хамаарылгалыг.

Кылыр ажилым бажым ажыг хирезин-
де, кылыр чүве тыппаан чүве дег, аңаа-ла
чөгөнчиг төрөлдөрүм, ажил аайы-биле
таныштарым дугайында дүвүрөп, сарын-
нанып канчаарым ол? Дөмөй-ле олар
мени кижини деп санаар эвес...

Ындыг-даа болза төрөлдөрүм, төрөл
чонум кыраан сеткилимден ыравас.
Чеден чылдар үезинде Алаштын Эзими-
Адаанга бичи садыг ажилдап турган
чүве. Аңаа чеде бээримге, танывазым
оолдар мени үлөп келгеш, мурнун бу-
лаажып: «Акывыс келген-дир, хүндүлөп
көргөзүңер» — дээш, соңнут-мурнуга
кудуп турганын утпас мен. 2017 чылда
төрөөн Алажымга чеде бергеш, Хову-
Аксының Үстүү-Боом бетинге үш ашакка
таваржы бердим. Күдээм оол та чүнү чу-
гаалаар дээш, «Байыр-оол» — дептерге,
оларның бирээзи «Байыр-оол Кызылда-
дыр ийин» — дээрге, пат кайгап калдым.
Кымнар боор дээш топтап көөрүмге,
танывазым, менден дыка аныяк эрлер
болду. Таакпы дилээн, бердим. Кымнар
дээрзин билбедим. Ындыг-даа бол,
Алаштан үнгенимден алдан ажыг чылдар
эрткенде төрөөн черим, төрөл чонум ажы-
төлү безин хары акызын сактып чоруурга,
сеткилим өөрүп, сагыжым саргыг берди.

Адай-Монгуш Сендажы оглу
Байыр-оол,
Алаштын Чолалыг чурттуг.

90 чылынга уткуштур

100 ТЕРГИИН ШКОЛАНЫҢ БИРЭЭЗИ

2019 чылдың ноябрь айда бистиң Тес-Хем кожуунун Самагалдайның 1 дугаар ниити билиг ортумак школазы ажит-тынганындан бээр 90 чыл оюн демдеглер эрттирер деп турар. Школавыстың чаңгыс ады дыңналырга-ла, ооң башкылары, алдар-аттыг өөреникчилери кижиле бүрүзүнүң сагыжынга кире хонуп кээр. Чижээлээрге, 1929 чылда туттунган эге школаның баштайгы директору — Дыңгыжаа Иргит. 1929 чылда Тывага ажиттыгынган 3 школаның бирээзи Самагалдайның эге школазы моол бирик, моол дыл кырынга ажилдап эгелээн дээрзин төөгү материалдары херечилеп турар. Директорну тыва, моол, орус дылды эки билер кижиле чораан дээр.

«Школаны өөреникчилериниң саны звес, а оларның чайынналчак чедишкенин алдаржы-дар» деп сураглы педагог Н.И. Пироговтуң чиге сөглэни дег, шынап-ла, школавыстан хей эртемденнер үнгени чоргааранчыг. Оларга А.Ч. Кунаа — филология эртемниң баштайгы доктору, Ю.Л. Аранчин — академик, төөгү эртемнериниң доктору, В.А. Коппел — экономика эртемнериниң кандидаты, Б.Б. Балчир — көдээ ажил-агый эртемнериниң кандидаты, К.Д. Даваа — педагогика эртемнериниң кандидаты, З.Б. Самдан — филология эртемнериниң кандидаты, Л.Д. Шимит — көдээ ажил-агый эртемнериниң кандидаты, И.К. Шивит-Хуурак — педагогика эртемнериниң кандидаты, А.А. Конгу — Москваның М.В. Ломоносов аттыг күрүне университетиниң этнология кафедрасының аспирантызы, Н.Ч. Дамба — педагогика эртемнериниң кандидаты, Л.С. Мижит — филология эртемнериниң кандидаты, Н.О. Санчай — биология эртемнериниң кандидаты, К.М.А. Симит — филология эртемнериниң кандидаты, Ж.М. Юша — филология эртемнериниң кандидаты, В.Т. Ликтан — экономика эртемнериниң кандидаты, С.С. Сенди — медицина эртемнериниң кандидаты.

Доозукчуларывыстан кончуг кызымаккай болгаш күш-ажылга шылгараан янзы-бүрү мергежилдиг кижилерге чоргаарланмас аргавыс чок. Чижээ, Б.Б. Чооду, А.С. Мөңгө (Янчываа эмчи), К.О. Сандак, Б.М. Иргит, Д.Н. Кыргыс, А.Л. Аракчаа, Э.Д. Оюн, Г.Д. Доваадор, Н.Л. Күнчүн, И.С. Данзурун, С.К. Ланзы, С.М. Демчик, Ш.М.К.Ч. Чооду, Ф.М. Тау, А.Ш. Шырап, В.К. Чооду, С.Ч. Юша, Х.М. Каң-оол, К.К.К. Чооду, С.С. Чооду, Н.В. Чындыгыр, Б.К. Оюн, И.М. Сувандии, Б.Н. Чооду, К.Л. Лапчаа дээш оон-даа хей аттарны уламчылап болур.

Школавыстың сайзыралынга үлүг-хуузуун кирип чораан башкыларывыс: Н.И. Тараачынны, Н.П. Саморядованы, А.К. Севээни, Н.Н. Тарааны, Э.Х. Намзалды, З.С. Нурзатты, Д.Ч. Кочаганы, Х.М. Уванзайны, Ш.К.С. Кочаганы, К.Б. Кууларны, О.С. Арапчорну, Б.М. Сувандини, М.К. Бумбайжаны, Е.Д. Чындыгырны, С.Д. Ооржакты, Д.С. Сарыгларны, Н.О. Санчатты, М.Ч. Чамзырынны, Е.Д. Чамзырынны, Н.Ч. Чамзырайны, С.Ш. Севээни, В.Ш. Сааяны, Х.Э. Чоодуну, Г.О. Достайны, А.К. Лопсанны, Р.Н. Балданны, Д.М. Булчунну, Л.Б. Чорбааны, Ч.У. Каржалды, С.Л. Санчатты, М.Д. Дамбаны улуг чоргаарал-биле адап болур.

Бо школага хей чылдарның

дургузунда үре-түннелдиг ажилдап келген болгаш ам-даа ажилдап чоруур башкыларга И.Д. Самбу, Б.В. Бадан, В.Д. Соян, К.Ш. Оюн, А.Ч. Балчир, С.Б. Кош-Кулак, А.А. Дарыймаа, О.О. Булчун хамааржыр. Олар ажилынга ёзулуг-ла мергежээн, улуг арга-дуржулгалыг, хей-хей чедишкенин башкылар. Оларның ат-сывы республикада алгый берген. Дуржулгалыг башкыларывыстың чырыкче үнген ажилдары, янзы-бүрү мөөрейлерге, конференцияларга болгаш олимпиадаларга киришкен өөреникчилери оларны алдаржыдып чоруур. Башкыларывыс школавыстың кол өзүн тургузуп, аныак башкыларга үлегер-чижек болбушаан, арга-дуржулгалын дамчыдып чоруурлар.

Амгы үеде школавысты алдаржыдып, өөреникчилерге ханы билигни берип чоруур башкыларга Н.Ф. Эрендей, М.С. Ондар, Ч.Н. Манчы, Б.В. Дойнур, О.Б. Минчей, С.В. Хунай-оол, С.Ю. Монгуш, А.К. Ондар, М.Д. Баранмаа, С.Г. Лопсан, Ч.О. Урту, Ч.О. Очур-оол хамааржыр. Школавыстың келир үеде болгаш ооң өзүлдеси аныак башкылардан улуг хамаарылгалыг. Олар коллективисте амгы үең чээ негелделеринге дүүштүр ажилдай бергеннер: Т.Ю. Чайбар, Б.Б. Санчат, Х.А. Кежик-оол, А.А. Сарыглар, О.С. Чалзан, Ш.Э. Шаңаа, Ч.О. Сплина, О.О.М. Натпит-оол, Д.Х.Л. Намчал-оол, С.Б.Ю. Луду, А.А. Салчак, О.Э. Баян-оол, А.А. Кыргыс, А.Р. Сулдум, Ч.Д. Бурбуге оларга идегел улуг.

Ханы төөгүлүг, кайгамчык доозукчуларлыг, узун оруктуг, улуг алдар-аттыг школавыстың амгы удуртукчузу Елена Артуровна Эртинени ёзулуг-ла бургандан чаялгалыг удуртукчу деп болур. Ол ажилдап эгелээ-ле, чедип алыр ужурул сорулгаларны мурнунга салып алган. Ол дээр башкы мергежилдиг кадрлары турумчудары, оларның арга-мергежилдин билииниң шынарын бедидери, школаның материал-техниктиг баазасын быжылгап алыры, ада-иелер-биле сырый ажилдаары болгаш школаны республикада өөредилге-кижизидилге талазы-биле шыраак школаларның деңгелинде үндүрери дээш оон-даа өске сорулгалар көрдүнген. Салдыг сорулгаларны чедип алыр дээш, удуртукчувус дүнхүн чок, амыр-дыжын харамнамай ажилдап кирипкен. Черле 90 чыл чедип турар школаның котёлдары эргижирей берген болбайн канчаар, баштайгы чылдарның соок кыштары кончуг берге болган. Чаш ажи-төлдүң кады дээш, оларга чылыг,

чырык школага таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш, Елена Артуровна кочегар ажилчыннары-биле кады дүннү өттүр уйгу-дыш чок ажилдап хонгаш, даартазында ажилын улам-чылай бээр кончуг-ла шудургу кижиле. Арны-бажы, хол-буду хөө апарган-даа турар, оон көөрге, даартазында ажилында кымны-даа мурнай чедип келген болур, аныак болгаш ажилынга бердигенинден ындыг боор дээрзин коллективиниң кижигүннери сактып чугаалап чоруурлар. Ам бо хүнде котёлдар чаарттыгын, школа чылыг, чырык. Чаа хөмүр кажаазын база шалыпкын тудуп дооскан.

Елена Артуровнаның база бир чедишкени чүл дээр, школаның чанынга турган кожуунуң эрги өөредилге эргелелиниң беш өрээлдиг оран-савазын школаның балансызынче киригеш, капитал септелгезин кылгаш, эге класс өөреникчилеринге өөренир немей кабинеттери ажитканы болур. Ооң түннелинде эге школаның өөреникчилери (тос класс комплектизи) шупту чаңгыс сменада өөренир болу бергеннер.

Уругларның иштиги сагыш-сеткилин экижидеринге идиг болдурарыга дузалап, инклюзивтиг өөредилгени кирип, школада психологтуг дуза чедирер өрээлди база тускайлап дерзэн. Уениң негелдезинге дүүштүр школада өөреникчилерге чылыг арыглары өрээлди база ажилгалга кирип туткан.

Школаның өөреникчилери, башкылары кожуун, республика чергели янзы-бүрү мөөрейлерге хей-хей эки түннелдерни чедип ап турар. Чижээлээрге, бистиң Самагалдайның 1 дугаар школазы «Россияның 100 тергийн школазы» деп атка төлөптүг болганы база «Чедишкенинги школа» мөөрейге киришкен, чаа үең дериг-херекселдерин алганы дээр өөредилгениң шынарын бедидеринге улуг деткимче болган. Доозукчуларывыстың албан дужаар күрүне шылгалдаларына болгаш чаңгыс аай дужаар күрүне шылгалдаларына информатика өрээлинде белеткенип, интерактивтиг самбырада ажилдап турары эки. Ооң түннелинде доозукчу бүрүзү холунда бышкан билигнүң шынылгалзын алгаш, чурттуң янзы-бүрү өөредилге черлеринче кирип ап турары өөрүнчүг. Бо бүгү чедишкенинниң туюлунче үнеринге Тыва Чазактың Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оолдуң салып турары «Өгүлө бүрүзүңе — дээди эртемниг уруг» деп төлөвилели база хей-аът кирип турар. Ол төлөвилел-биле 2016-2017 өөредилге чылында Аркадий Захаров Новосибирск хоорайның күрүнениң суг ажил-агый университетинче кирип алган, 2017-2018 өөредилге чылында Ачыр Мумбалдай Красноярск хоорайның аграрлыг университетиниң теплотехника факультетинче кирген, 2018-2019 өөредилге чылында Экер Шаңмак-оол Тываның күрүне университетиниң «Наземные транспортные системы» факультетинче өөренип кирип алганы

чоргааранчыг.

Оон-даа өске «Аныак өгүлөге — кыштаг», «Инек — чегерикчи малым» деп төлөвилелдер бистиң ада-иелеривиске база деткимче болуп турар. Хей ажи-төлдүг өгүлелеривистен Алла Ивановна Сумучу, Марта Каң-ооловна Бегзи-Санчат «Инек — чегерикчи малым» деп төлөвилелдин киржикчилери болган. Олар бо хүнде инзэн саап ижи, онча-менди малдап олурулар.

Өөредилге-кижизидилге ажилын шынарлыг болдурарына чүглө башкының ролу звээш болур, аңаа ада-иениң киржилгези чугула деп чүвени ыла-вылап көрүп, оларны хаара тудуп, быжыг харылзааны тудуп турары магаданчыг. Ооң бадыткалы кылдыр республика чергелиг «Найралдыг өгүлө» деп төлөвилелге киришкен, школа 2-ги черге төлөптүг болганына база өөрүп турар бис. Ада-иелер ажи-төлү-биле аңаа баргаш, спортчу маргылдааларга, культура-массалыг программага, янзы-бүрү оюн-тоглааларга идепкейлиг киришкеннер. Харын-даа ГТО нормаларын база чедишкенинги дужааганнар. Ол оюннарда Аяна Янчыповна, Тай-Хаан авашкылар кончуг идепкейлиг болганнар. Команда 10000 рубльдин сертификатын чаалап эккээрге, аңаа акша немээш, музыкалыг төптү школага садып алганы дээр, школаның хей санныг өөреникчилеринге өөрүнчүг болган.

Ада-иениң эң-не эргим эртинези дээр ажи-төлү болур. Оларны ада-иелери башкыларга бүзүрээш, эртем-билиг чедирзин дээш, хүлээдип каарга, бис ону бедик деңгелге күүседир дээш, улуг харысалгалыг ажилдаар ужурул бис, ол бистиң хүлээлгевис дээрзин Елена Артуровна доктаамал удуртулга болдуруп, коллективинге чугаалап чоруур.

Башкыларның профессионал өзүлдезинче кончуг улуг кичээнге салып чоруур башкы. Чүге дизе бышкан билигнүң эге дөзүн салыр кижиле башкы-ла болгай. Школавыс башкылары чүглө Тывага звес, а республикадан дашкаар черлерге билиин бедидип, удаа-дараа өөренип чоруп турары эки. План ёзугаар болуп эртип турар семинарларга өөредилге эртип алган башкылар арга-дуржулгалын коллегаларына база дамчыдып турар.

Директорувус кичээлдерге олурушкаш, ханы сайгарылганы федералдыг стандарт ёзугаар кылып, арга-сүмезин берип, методиктиг дузаны башкы бүрүзүңе чедирип чоруур болгаш ажилдакчы бүрүзүңе тускай сагыш салышкынны угландырып чоруур кижиле. Шынап-ла, ёзулуг удуртукчу бир-ле дугаарында ажилдакчызының социал байдалынче, иштиги делегейинче көрнүрү чугула деп чүлдү сагып, башкылары болгаш ажилчыннарына ооң ие сеткили, сагыш човаачалы өскелерге үлегер болур. Школазының дуржулгалыг башкыларын үнелеп көөр, оларны аныктарга дагдыныкчы кылдыр салып турары чылдан чылче не-

гелде ёзугаар чаңылчаар.

Елена Эртине, чүглө лынга бердинген удур болурундан аңгыда, эмитир бай-чараш иштиги, гейлиг, бүгү талалыг дег сонургалдарлыг, чонун тиг-ээлдек аажы-чаңныг, ну улуг деп, бичени бичи хүндүлөп билер биче сетки дузааргак, төрөлзирек, эгек дээр ышкаш онзагай шынарларлыг удуртукчу болу. Ооң бо кижизиг талалары коллективинге болгаш хейниг өөреникчилеринге үлегер-чижек болуп чор чоргааранчыг.

Аныак удуртукчувус бод ажи-төлдүг үлегерлиг ава билини ажи-төлү чурттуң д өөредилге черлеринде өөр турар студентилер, арктаны — школачы. Башкывыстың төлүнүң ынак адазы, ал-бод быжыг чөлөңгичи, деткич Батыр-Мерген Мөңгүн-оол Эртине полиция шугумунда түннелдиг, шаңнал-мактал ажилдап чоруур. Шак мы амыдырал-чуртталгазынга зымак, ажил-ижинге харысалгалыг өгүлениң кылган, үре-түннелдиг болбайн канч.

Елена Артуровна чаа беш чыл удуртукчулап чор чылдарының дургузунда «Чылдың тергийн удуртукчу» деп бедик атка төлөптүг болган база ТР-ниң Өөредилге яамызының «Өөредилге гумунга үре-түннелдиг ажи дээш» деп Хүндүлөп бижии хей санныг мактал бижикитер аңгы-аңгы черлерниң грамотналарының эдилекчизи.

Сайзыралдың шалып агымындан чыда калбайн, үе негелделеринге дүүштүр ажилдап чоруур удуртукчувустуң чедишкенинниң чажы чүдөл дээрзин Елена Эртине боду мынча деп чугаалаар ки «Хей санныг өөреникчилерим эртем-билигке чүткүлдүүк башкыларывыстың ажил-иже ие сеткип бердингенин, ажилчыннарывыстың даан ажил-ижинге харысалгалында болгаш ада-иелерни ажи-төлү дээш сагыш човаалында. Шак бо дөрт тала быш харылзаалыг болза, бажың дөрт ханазы дег быжыг, тур чедишкенин болур, а ада-ие, башкы, өөреникчи дээр ожукутуң үш дажи дег, туду олар өзүп орап чаштың быш билиин, быжыг туружун, окуугаанын хевирлээр адырыл кезектер-дир, а кайы-бирээ кошкаш кылыңза, ожукта салт паш долу билиг төктүп бада — деп, уран сөзү-биле, катты аарак, чиге сөглөп ораың ужуру-ла бар. «Сураанын тыва күзелдин чедер» деп тыва үлө домак бар болгай, аныак директорувус чаа ажилдап эгелээ-ле, мындыг чүткүлдүг болгаш школавыстың 100 чыл оюн чедир чайынналчак чедишкенин улам көвүдээр дээрзин идегел улуг.

Чечен ТАРЫЙ-ООН Самагалдайның 1 дугаар школазының «Бийир шенгези» деп кичээлден дашкаар өөредилге башкылары

«ШЫННЫҢ» почтазындан ЧУРУКТУҢ ТӨӨГҮЗҮ

Сеткилдин кыйгызы

ЭРТКЕН ҮЕМ

Хүндүлүг «Шын» солуннун номчукчулары чуртталгада көргөн үүлөмни аныктарга, черле херээжен чонга дуржулга-даа азы бир талазында өөредиг-даа болур ирги бе деп бодал-биле бижидим. Мен ышкаш салым-чолга таварышкан иелер мону номчааш, аарышкылыг балыы чүгээртеп, бодун холунга ап шыдаптар чадавас. Чамдык улус мени танып каар чыгыы.

Өм ээзи-биле студент чылдарымда таныжып, чурттай берген бис. Өскүс оол чүве, ынчанга ындыг ирги бе ажил-чын-кежээ, биче сеткилдиг, кызымаа аттыг. Ажы-төлүнгө эки ада бооп чораан. Ажылдааш кээрге, бажың ишти арта дааш-шимээнниг, уругларым чугаа-сооду, каткы-иткизи дойлуп, ачазында-ла баарлар. Мен колдуунда-ла узун шөлээде, бажыңга олурар турган мен. 4 дугаар оглум 5 хар чедип турда аяс дээрге хенертен чаңнык дүшкен-биле демей болган. Уругларым адазы айыыл-халпака таварышкаш, чок болган. Ол үеде улуг уруум 6 класс, оон бичиилери — 3 класс, 1 класс, бичиизи 4 харлыг чүвөлөр.

Багай эжимни хөөржүткен соонда кээп шыдаваан эш-өөрүвүс, дөргүл-терел арагадары тудуп алгаш таакпылажып кээп-ле турган. Ынчан ону ижип алырымга, сагыжымга чик, багай бодалдар ырап, харын-даа өөрүшкүлүг апарган. Арага ишпейн, сергеп келген үемде хамык шийтпир-лээр ужурулуг айтырыглар мени үглөп, чүнү-даа кылып шыдавазымдан бажымдан арага черле үнмөс турган. Бичии чүве тудуп алган эш-өөр, таныыр-танывас кижилер үзүлбөстөэн. Уругларым безин ол хамык чыылган улусту бажыңдан үндүр ойлатпастай-даа берген. Олар мээң караамга-даа шоолуг көзүлбөстөэн.

Бир дүне доңганымдан оттуп келдим. Аштаар деп чүвөмни. Караңгыда суйбанып чорааш, кухняга баргаш, паш-саваны ажиткан, чиптер чүү-даа чок. Ижиптер суг безин тыппаан мен. Уругларым удуур өрээлинге баргаш, чырыкты базарымга, сайгылгааны чок болду. Орун-дежекти караңгыда суйбаарымга, куруг. Дедир келгеш, орунумга чыдып алгаш, миннип чыдарымга, бүгү бодум аарып турар, баштың дүгүнге безин дээрге аарышкылыг болду. Бажың иштиниң соогун чүү дээр боор. Мындыг хүн черле турбаан. Улуг уруум аш-чемни кылып алып, оон бичии оглум-биле от-көзүн көөр чүвөлөр болгай, ам кайда барганнары ол. Менден бужургангаш, өске өглерде хонуп чыдары ол бе деп боданып чыткаш, каш хонук бурунгаар уруум башкызы, шагдаа хептиг улус бажыңга кээп чораанын хенертен шалбул сактып келдим...

Эртенинде дүш соонда арай деп чүгээртеп алгаш, уругларым адазының төрөл угбазы кунчуум бажыңга чеде бердим. Угбазы мени көрүп кааш-ла, кончуттунуп-ла эгеледи. Оң чугаазының чартык-чамдызын билип, иштимде буруузунуп олур мен. Мээң ие эргемни казааш, уругларымны өскүс уруглар бажыңга тургузар дээн деп чүвени билип алдым. Уругларымның ындыкы өрээлден ыт чок кеденип турарын эскерип кааш, кире бээримге, бичиизи ыглай берди. Сактырымга, чыл чылы-биле уругларымны көрбээн ышкаш болдум...

Оон бээр ам 5-6 чыл эртип турар. Ам бодап келгеш, канчап харын орайтаваанда орталанып келгеним ол дээр мен. Ынчалза-даа чартык чыл иштинде уругларымның чуртталгазынга киришпээнимни бодап кээримге, муңгаранчыын. Улуг уруум 6 класс бичии кижии думаларын хайгаарап, аштап-суксап турганын дыңнааш, баарым саргыыр турган. Кончуумну, мелегей-имни, уругларым адазы чокта өскүссүрээң ажы-төлүмнү дамна хилинчектеп чораанымны. Часты өттүр, чайны чайладыр, сентябрьны төндүр ынчап келген мен. Харын-даа школа өөрени бээрге башкылар эскерип кагаан, кунчуум эвес болза, таа чүү болур турган.

Кижии боду ону угап билбес болза, кым-даа сеңээ күш-биле дузалап шыдавас деп чүвени ам ханы билип чор мен. Ол үеде уругларым кандыг байдалдыг турганы караамга чурттунуп келирге, буруузунуп, эпчоксунарым дам баар турду. Бажың-балгадымны чугаалаан-даа ажыы чок, херим иштиниң чашпаны кижини ажып турар. Канчаар хилинчектенип турганын, школага хирлиг хептиг барып, онаалга-кичээл кылбайн, өөредилгези баксырап, өглерге хонуп-дүжүп, башкыларга кончудуп, эш-өөрүңге кыжырып турганын олар сөөлгү үеде ийи-чаңгыс азы эзирик улус көргөндө, чугаалай бээр апарган. Иштимде, ол үе кажан-даа ээлбезин, дүргөн ырап чорзун деп дыңзыг бодай бээр мен. Ынчалза-даа ол кандыг-даа болза, мээң эрткен чуртталгам-дыр, ындыг чүве турбаан деп шыдавас мен. Ажы-төлүм ачызында орталанып келдим. Оларга херек мен деп чүвени билипкеним эки болган. Багай эш-өөр кижини дыка-ла будаар боор чорду деп чүвени ажыы-биле чугаалаксап тур мен. Бо чүүл оода чаңгыс-даа иениң сеткилинге тааржып, ажы-төлүн бодап келгеш, араганың аспаандан уштунуп шыдаптар болза, бо чуртталгада бир экини кылганым ол болур.

Ат чокка үндүрүп бээриңерни диледим.

Ам бо чуруктуң төөгүзүңгө доктаап көрээлиңер. Чуруктуң артыгы талазында «с. Арыг-Бажы 1956 д (осень). Когда я учился в пятом классе» п бижимел бар. Ону бижээн кижии — чыдар парнын солагай талазында Чамзы Хирлиг-п. Хирлиг-оол Кыргысович Чамзы прокуратура, д органның ажилдап, Тыва Республиканың эди Судун база даргалап чораан. Чыдып алган рдун бирээзи — Кызыл-оол Тюлюшевич Данзын-р. Башкылары Николай Седип-оолович Ком-

буй-оол база Тамара Кирилловна Рогожникова (ат-сывы частына берген чадавас).

Арткан ынчангы 5-ки классчыларны билир кижилер азы үре-салгалдары танып алырлар боор. Төөгү билбес төөрээр, төрөл билбес түрээр болгай. Төрээн школам, Улуг-Хем кожунунуң Арыг-Бажы школаның 70 чыл оюнга бо сактышкынны арттырдым.

Хүлер-оол ЧАМЗЫ,
РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергинни.

Сүлде-сүзүк

СУБУРГАННЫ ЧААРТЫР

Чоннуң сүлде-сүзүүн бедик сорулга-биле «Бойду» субур-ны Ак-Туруг суурда бедик дөң-ыңга 2008 чылда туткан. Ол-үрге Тывада туткан 44 дугаар-урган болган. Ону тудар деп-лээшкенин үндүргөннөрниң-ээзи республикада ат-сураа-дингир хей-ниити ажилдак-ы, төрөөн чурт дээш үргүлчү-ыш-сеткили дойлуп чоруур-алий Бартына-Сады. Субурганны тударыңга хе-300 муң ажыг рубльди Ак-ууг суурнуң чурттакчыла-Тываның аңгы-аңгы булуң-ында чурттап, ажилдап-уур ак-туругжулар чыгган. «Бойду» субурганны тударын-150 хире кижии ажилдаан. Туруг чурттуг ат-сураглыг-еверлер Черзи биле Байын-ың ук-салгалдары субурган-сарыг шажынның негелделе-зугаар чуруп каастаан. Ак-Туругнуң «Бойду» субур-

ганының 2008 чылда байырлыг-ажыдышкынынга Тываның-Баштыңы Шолбан Кара-оол-киришкеш, суурнуң амыдыра-лында төөгүлүг болуушкун-биле чонга байыр чедирип, сарыг шажынның өөредиин-эдерип чурттаарын күзеп, су-бурганга хүндүткелдиг, аңаа-кам-хайыралыг болурун чагаан.

Оон бээр 11 чыл эрткен. Субурганның дашты агаар-бойдустан изиг-соогундан, өл-шыктан тоглап эгелээн. Ону-чаартырының үези келген. Вита-лий Моңгушевич Бартына-Сады субурганның даштын чаарты-рыңга херек тудуг материалда-рын бодунуң акша-төгери-биле-саткаш, Ак-Туругже бадырган. Чаартылга ажылын оң оглу-Виталий Виталиевич Барты-на-Сады ажылындан хостуг-хүннерде эш-өөрү-биле эгелээн. Аңаа эштери Руслан Доржатпан, Сергей Сүмбаа, Омак Кечил-оол

дузалажып турар.

«Бойду» субурганны чаартыр-талазы-биле ажилдар ам-даа-хей. Ак-Туругнуң чону ол ажил-дарга, субурганның тудуунга-ышкаш, идепкейлиг киржири-күзөңгич.

Чурукта: Виталий Бартына-Сады биле Сергей Сүмбаа.
Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ЧАГЫДЫЛГА

ШЫН

№ 104 (19294)
2019 чылдың сентябрь 14 суббота

Туви ПРА

Ба

Ш. КАРА-ООЛ: Тываныстың сайзыралы тус чер чагыргаларының ажылындан дыка хамааржыр

ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛ

№ 9 / 110188/2019 чыл сентябрь ай

Тываның АЖАЛГАРЛАРЫ

ПАРЛАЛГА БАЖЫҢЫ
«ТЫВА МЕДИА БӨЛҮК»

Харылзажыр адреси:
667000, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, бажың 100, кабинет: 309,
Тел: 8 (3944) 2-18-10, 3-39-45

ЧАГЫДЫЛГАНЫ ДӨРТ АҢҢЫ АРГА-БИЛЕ КЫЛДЫРАР:

1. «Россия почтазының» кайы-даа почта сал-бырынга,
2. «Россия почтазының» сайтызынга:
<https://podpiska.pochta.ru> (чүглө хуу кижилерге),
3. ТР-ниң Күрүнениң автономнуг албан чери
4. «Тыва Медиа Бөлүктүң» килдизинге (адреси: 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, бажың 100, кабинет: 309 а, Тел: 8 (3944) 2-18-10, 3-39-45),
5. Тыва Республиканың кожуун, сумуларында МФЦ албан черинге чагыдып ап болур.

РЕСПУБЛИКА ТЫВА
ХУРАЛ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ТЕРЕ-ХОЛЬСКОГО КО
УНА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТЕРЕ-ХӨЛ КОЖУУН
ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР ХУРАЛЫ
05 октября 2019 г. с. Кунгуртуг
РЕШЕНИЕ № 03

Об избрании Главы — председателя Хурала предста
телей Тере-Хольского кожууна

В соответствии с частью 2 статьи 36 Федерального закон
6 октября 2003 года № 131-ФЗ «Об общих принципах организа
местного самоуправления в Российской Федерации» и стат
26 Устава Тере- Хольского кожууна, Хурал представите
Тере-Хольского кожууна

РЕШИЛ:

1. По результатам открытого голосования считать избран
на должность Главы-председателя Хурала представите
Тере-Хольского кожууна Республики Тыва **Шыырап Бу
Васильевича**.
2. Настоящее Решение вступает в силу с момента его
нятия.

Председательствующий сессии Ф.О. Сен

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Тоджинского района поступило заявле
от гражданки Российской Федерации **Кол Сюзана Алексее**
о предоставлении земельного участка из земель населен
пунктов на праве аренды, для индивидуального жилищн
строительства, общей площадью 1500,0 кв.м., с кадастровым
мером 17:11:0502048:680, расположенного по адресу: Российс
Федерация, Республика Тыва, Тоджинский район, с.Тоора-Х
ул.Строительная, дом 19 «а».

В рамках действующего законодательства в течение 30 д
со дня опубликования данной информации администрация Т
жинского района принимает письменные возражения по данн
заявлению.

Начальник отдела по земельн
и имущественным отношениям **Хомушку**

Утерянный аттестат о среднем общем образовании сери
БВ 0020223, выданный 19 июня 2013 г. Гимназией №9 г. Кыз
на имя **Дирчин Сабит Вадимовича**, считать недействительн

ОБЪЯВЛЕНИЕ

о приеме документов для участия в конкурсе на замещение вакантной должности председател
администрации сельского поселения сумон Бай-Талский Бай-Тайгинского кожууна Республики Тыва

Хурал представителей сельского поселения
сумон Бай-Талский Бай-Тайгинского кожууна объ
являет конкурс на замещение вакантной должности
председателя администрации сельского поселения
сумон Бай - Талский Бай - Тайгинского кожууна РТ.

Право на участие в конкурсе имеют граждане,
достигшие возраста 18 лет, владеющие государ
ственным языком Российской Федерации, име
ющие высшее профессиональное образование,
квалификационные требования: не менее 2-х лет
стажа муниципальной службы или стажа работы по
специальности, направлению подготовки.

Кандидат на позднее, чем за **20 дней** до прове
дения конкурса должен предоставить в конкурсную
комиссию следующие документы:

- 1) заявление с просьбой о поступлении на
муниципальную службу и замещении должности
муниципальной службы;
- 2) собственноручно заполненную и подписанную
анкету по форме, установленной уполномоченным
Правительством Российской Федерации федераль
ным органом исполнительной власти;
- 3) паспорт;
- 4) копию трудовой книжки, за исключением слу

чаев, когда трудовой договор (контракт) заключается
впервые;

5) копия документа об образовании;

6) копию страхового свидетельства обязатель
ного пенсионного страхования, за исключением
случаев, когда трудовой договор (контракт) заклю
чается впервые;

7) копию свидетельства о постановке физиче
ского лица на учет в налоговом органе по месту
жительства на территории Российской Федерации;

8) копии документов воинского учета - для граж
дан, пребывающих в запасе, и лиц, подлежащих
призыву на военную службу;

9) заключение медицинской организации об
отсутствии заболевания, препятствующего посту
плению на муниципальную службу;

10) сведения о доходах за год, предшествую
щий году поступления на муниципальную службу,
об имуществе и обязательствах имущественного
характера;

11) сведения об адресах сайтов и (или) страниц
сайтов в информационно-телекоммуникационной
сети "Интернет", на которых гражданин, претен
дующий на замещение должности муниципальной

службы, размещал общедоступную информацию
также данные, позволяющие его идентифицирова

12) автобиографию;

13) характеристику с последнего места работ

14) иные документы, предусмотренные фед
ральными законами, указами Президента Росси
ской Федерации и постановлениями Правительст
Российской Федерации.

Прием документов осуществляется по адрес
668510, Республика Тыва, Бай-Тайгинский район
Бай-Тал, ул. Мира, 14.

Начало приема документов для участия
конкурсе — «24» октября 2019 года, окончание — «1
ноября 2019 года, с 9-00 до 18-00

Телефон для справок: 8-923-382-25-91.

Время проведения конкурса «15» ноября 20
г., в 14-00 в кабинете председателя администр
ции сельского поселения сумон Бай-Талский Бай
Тайгинского кожууна Республики Тыва.

Более подробную информацию о конкурсе
можно получить на официальном сайте админи
страции сельского поселения сумон Бай-Талский
Бай-Тайгинского кожууна Республики Тыва: bay_ta
baytayga.ru

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Үндүрүлгениң тиражы: 3316

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.
Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар
В.Э. Чанзан.
Редактор К.К. Монгуш.
Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Үндүрүкчү редактор М.О. Ондар —
2-17-91.

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш,
А.К. Ооржак. — 2-17-94
Корректорлар В.О. Куулар,
Ч.Н. Мачык. — 2-17-94

Харылзаа, информация тех
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга хай
гаарал талазы-биле федералдыг
албаннун Тыва Республика тала
зы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртү
ккэн, Херчилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның
ружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш еске-даа фактылар
дындагылары дээш авторлар боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860
Солун неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.
Номерни парлагаш дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.